

**БЕРДЯЕВСЬКІ СЮЖЕТИ У ЖУРНАЛІ
«ХРИСТИАНСКАЯ МЫСЛЬ» (1916–1917):
НЕПРОЧИТАНІ СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ ФІЛОСОФА**

Н.Г. ФІЛІПЕНКО

*Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України,
Київ, Україна
natalia.filipenko2305@gmail.com*

Стаття присвячена аналізу двох маловідомих публікацій в журналі «Христианская мысль» (1916–1917), пов'язаних з іменем Миколи Бердяєва, – його статті «Релігійна доля єврейства» та рецензії В.В. Зеньковського «Проблема творчості. (З приводу книги М.О. Бердяєва “Смысл творчества. Спроба виправдання людини”)». Продемонстровано їхнє значення у його філософській біографії (повторення сюжетів про релігійну долю єврейства, про творчість і людину в його наступних творах), у описі інтелектуального портрету тієї епохи, в аналізі актуальних суспільних проблем. Розглянуто особливості дослідження Бердяєвим релігійної долі єврейства (встановлення ролі єврейського народу у виникненні християнства, у формуванні основ європейської культури, розрізнення трьох видів антисемітизму – релігійного, расового та соціально-політичного). Показано важливість аналізу В.В. Зеньковським роботи М.О. Бердяєва «Смысл творчества», зокрема, його критики релігійного обґрунтування автором творчості з допомогою ідеї третього одкровення, що суперечить православному віровченню.

Ключові слова: метафізика історії, месіанізм, іудаїзм, християнство, філософія творчості.

**БЕРДЯЕВСКИЕ СЮЖЕТЫ В ЖУРНАЛЕ
«ХРИСТИАНСКАЯ МЫСЛЬ» (1916–1917):
НЕПРОЧИТАННЫЕ СТРАНИЦЫ БИОГРАФИИ
ФИЛОСОФА**

Н.Г. ФИЛИПЕНКО

*Институт философии имени Г.С. Сковороды НАН Украины,
Киев, Украина
natalia.filipenko2305@gmail.com*

Статья посвящена анализу двух малоизвестных публикаций в журнале «Христианская мысль» (1916–1917), связанных с именем Николая Бердяева, – его статьи «Религиозная судьба еврейства» и рецензии В.В. Зеньковского «Проблема творчества. (По поводу книги Н.А. Бердяева “Смысл творчества. Опыт оправдания человека”)». Продемонстрировано их значение в его философской биографии (повторение сюжетов о религиозной судьбе еврейства, о творчестве и человеке в его последующих произведениях), в описании интеллектуального портрета той эпохи, в анализе актуальных общественных проблем. Рассмотрены особенности исследования Бердяевым религиозной судьбы еврейства (установление роли еврейского народа в возникновении христианства, в формировании основ европейской культуры, различение трёх видов антисемитизма – религиозного, расового и социально-политического). Показана важность анализа В.В. Зеньковским работы Н.А. Бердяева «Смысл творчества», в частности, его критики религиозного обоснования автором творчества с помощью идеи третьего откровения, противоречащей православному вероучению.

Ключевые слова: метафизика истории, мессианизм, иудаизм, христианство, философия творчества.

**BERDJAEV'S SUBJECTS
IN THE «CHRISTIANSKAJA MYSL'» JOURNAL (1916–
1917):
UNREAD PAGES OF PHILOSOPHER'S BIOGRAPHY**

N.G. FILIPENKO

*H. Skovoroda Institute of Philosophy NAS of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
natalia.filipenko2305@gmail.com*

The article is devoted to the analysis of two largely unknown publications in the «Christianskaja mysl'» journal (1916–1917), associated with the name of Nikolaj Berdjaev, – his article «Religious Fate of Jewishness» and V.V. Zenkovskij's review «The Problem of the Religious Fate of Jewishness. (Regarding N.A. Berdjaev's Book “The Meaning of the Creative Act. Essay of the Justification of Man”)». Their significance for his philosophical biography (the recurring of subjects about the religious fate of Jewishness, about the creative act and the man in his future writings), for

the description of an intellectual portrait of that epoch, for the analysis of the important social problems was demonstrated. The characteristics of N.A. Berdjaev's investigation of the religious fate of Jewishness (the recognition of the role of Jewish people in the origin of Christianity, in the development of fundamentals of the European culture, the distinguishing of three types of antisemitism – religious, racial and sociopolitical) were considered. The importance of V.V. Zenkovskij's analysis of N.A. Berdjaev's work «The Meaning of the Creative Act», in particular, of his criticism regarding author's religious substantiation of the creative act using an idea of the third revelation, which contradicts Orthodox doctrine was shown.

Key words: metaphysics of history, messianism, Judaism, Christianity, philosophy of creative act.

Вступ. Бібліографія досліджень, присвячених творчості Миколи Олександровича Бердяєва (1874–1948), всесвітньо відомого філософа, чье ім'я вписане в історію філософії як України, так і Росії, налічує сотні публікацій, зокрема, кількість лише вибраних робіт, що вийшли друком в Україні за останні два десятиліття, перевищує 50 найменувань [1]. Однак немає сумніву, що у реконструкції творчої біографії такої непересічної особистості, як М.О. Бердяєв, все ще залишаються смислові прогалини, заповнення яких важливе як для осмислення спадщини мислителя, так і для інтелектуального портрету його епохи (в тому числі, й того, як відбувалася рецепція його ідей сучасниками). Саме у цьому сенсі є важливими публікації Бердяєва і про Бердяєва у журналі «Христианская мысль», що виходив у Києві у 1916–1917 рр., а його редактором-видавцем був тодішній голова Київського Релігійно-філософського товариства (1908–1919), бувший професор Київської Духовної Академії В.І. Екземплярський.

Виклад основного матеріалу дослідження. За словами Бердяєва, на той час він уже відійшов від співпраці з Московським Релігійно-філософським товариством [2, с. 248], однак це не завадило йому надрукувати статтю у журналі «Христианская мысль», що фактично був органом Київського Релігійно-філософського товариства, і де воночас публікувалися роботи членів Московського та Петербурзького Релігійно-філософських товариств. Слід також зазначити, що у початковий період діяльності Київського Релігійно-філософського товариства (зокрема, у 1908 і 1909 рр.), приїжджаючи до Києва, Микола Олександрович брав активну участь у його засіданнях і як доповідач, і як дискусант.

Стаття М.О. Бердяєва «Релігійна доля єврейства» [3], надрукована у квітневому номері журналу за 1916 р., належить до тих його

текстів, які не тільки зберігали смислову тяглість у його творчості, а й у зміненому вигляді (з урахуванням нових історичних обставин) пережили свого роду републікацію. Йдеться, зокрема, про розділ 5 «Доля єврейства» у книзі «Смисел історії» [4] та статтю «Християнство та антисемітизм» [5], що мала підзаголовок «Релігійна доля єврейства». Публікація у журналі «Христианская мысль» не лише є цікавою для дослідників тому, що її сюжет повторювався у творчості мислителя, а, отже, вона важлива для розуміння еволюції його поглядів. Її смислові повороти, які виходять далеко за межі теми, зазначеної у назві, є актуальними для сьогодення і потребують вдумливої рефлексії, що може допомогти нам в осмисленні сучасних нам реалій.

Сам М.О. Бердяєв на початку статті вказує на її оригінальність: вона не є загальноприйнятим розглядом єврейського питання у суспільно-політичному чи моральному ракурсі, оскільки, на його думку, причини історичної долі єврейства залишаються незрозумілими у такому випадку. Він наголошує: «Якщо є у всесвітній історії поданий нам знак про релігійний її смисел, то це – таємнича і трагічна доля Ізраїлю, обраного народу Божого... Єврейство – релігійна вісь історії людства... В єврействі і через єврейство звершився великий релігійний переворот світової історії, який і для невірющого у Христа розколює історію світу на дві частини» [3, с. 120]. Говорячи про те, що і для невірющого у Христа з моменту Його Різдва світова історія розколюється на дві частини, Бердяєв, вочевидь, має на увазі спосіб літочислення, який й дотепер у західноєвропейській традиції поряд з до н.е. і н.е. зберігає як одну з форм – до Р.Х. та від Р.Х.

Цей релігійний переворот – Боговітлення Ісуса Христа, Сина Божого, другої іпостасі Святої Трійці, що знайшов своє відображення і визнання у християнстві. Прийняття християнства означало для європейської історії, за словами автора, перехід від арійської свідомості і культури (її різновидом він вважає і давногрецьку), де історія не знає руху вгору, оскільки все нескінченно повторюється, до хліастичного розуміння історії як висхідного руху, як прогресивного втілення певного сенсу, що розглядається як есхатологія у християнстві і як прогрес у секулярній європейській культурі. Цікавим є його зауваження щодо тогочасних спроб у Німеччині створити суто арійську релігійну філософію, яка ґрунтувалася б на германській міфології (згадуються твори Х.С. Чемберлена «Арійське світоспоглядання» та А. Дрєвса «Релігія як самосвідомість Бога»): «В німецькій свідомості, яка визначає себе переважно як арійську, антисемітизм послідовно приводить до антихристиянства» [3, с. 121] – без сумніву, через діаметральну протилежність світоглядних установок. Бердяєв наголошує, що для

арійської свідомості, де метафізичне та історичне розділені, неможлива метафізика історії. Основою останньої є месіанська ідея, яка означає зближення метафізичного та історичного, вічного та тимчасового. «Лише очікування явлення Месії, тобто входження метафізичного в певній точці історичного, відкриває зміст історичного руху, дає можливість релігійно відчувати історію як звершення, як “прогрес” у вульгарній термінології XIX століття» [3, с. 122].

Тільки релігійній свідомості єврейства було притаманне месіанське очікування, спасіння від зла, що ним наповнене земне життя, надія на приближення Царства Божого, тільки у цьому народі міг з'явитися Христос, це його вклад у світове релігійне життя. Бердяєв зауважує: «Носієм християнства і втіловачем християнства в історії є арійська раса, але вона отримала своє християнство від семітської раси. В єврействі – сіль релігійного життя, месіанська ідея» [3, с. 121]. При цьому він відзначає, що з появою Христа єврейський месіанізм, що ґрунтувався на національній винятковості, перетворився на месіанізм універсальний, оскільки замість очікуваного спасителя саме Ізраїлю, того, хто дасть йому земне царство та блаженство, євреї дали Спасителя усього світу, Якого самі не прийняли та гнали. За словами Бердяєва, саме в цьому таємниця релігійної долі єврейства: його значення – в тому, що лише цей народ міг дати і дав світу Христа, а його трагічна доля пов'язана з тим, що він Його не прийняв. «Обраний народ Божий, доля якого не може походити на долю всіх народів землі, був розсіяний серед інших народів, його гнали та ненавиділи. Єврейський народ відштовхнув Христа-Розп'ятого, не схилився перед Голгофською жертвою. Він хотів Христа-Царя, що не кров Свою проливає за гріхи світу, а сялою облаштовує земне царство. І доля народу, що відштовхнув Голгофу, перетворилася на Голгофу» [3, с. 122-123].

Мислитель пропонує розрізнати єврейське питання як питання релігійного шляху, внутрішнє питання самого єврейського народу, що, на його думку, може бути розв'язане лише прийняття ним християнства, та єврейське питання як питання до християн, як загальнолюдське питання. Він зауважує, що антисемітизм може бути релігійним, расовим та політичним. Християнство, за словами Бердяєва, певною мірою є релігійним антисемітизмом, оскільки після того, як євреї не прийняли Христа, їхня релігійна роль стає негативною. Будь-які прояви націоналізму в християнстві, церковний націоналізм, автор називає релігійним іудаїзмом всередині християнства, що суперечить його універсальності. «Релігійна винятковість і релігійна нетерпимість, песамовити релігійна ревність, що поділяє людей на “своїх” і “не своїх”, породжує гоніння та переслідування, є проявом іудейського духу, в якому

неповинне єврейство як раса. Іудаїзм і семітизм існують як духовні явища, абсолютно відділені від кривого єврейства» [3, с. 124].

Водночас М.О. Бердяєв називає переслідування і утиски євреїв великою ганьбою християнського світу і псевдохристиянством, оскільки той, хто прийняв Христа, у цьому світі знаходиться серед тих, кого розпинають, а не серед тих, хто розпинає. Він також додає, що християнин не може бути расовим антисемітом, оскільки і Христос, і Божа Матір, і апостоли були євреями. Для християнина не існує нижчих рас і народів, оскільки це давньоєврейське тлумачення подолане у Новому Заповіті. Тому, робить висновок Бердяєв, расовий антисемітизм в тогочасних європейських державах є проявом не християнської, а іудейської свідомості. Його непокоїть те, що Європа все більше стає антихристиянською за своєю суттю, що тут повторюються в секулярній формі хибні ідеї, притаманні іудаїзму: «Хибний єврейський хіліазм – прагнення земного національного царства та земного блаженства, – що примушує відкидати Голгофу, проник у християнський світ. Націоналісти та імперіалісти, які боготворять націю та державу, все підпорядковують утилітарним цілям, сповідують єврейський хіліазм і не їм засуджувати євреїв за те, що вони не прийняли Христа. Нині антисеміти всіма своїми справами і словами відкидають і розпинають Христа» [3, с. 125]. Автор також засуджує політичний антисемітизм як утиски євреїв через позбавлення їх рівних прав з християнами у економічному та суспільно-політичному житті, що на той час існували, зокрема, в Російській імперії. Він називає його явищем буржуазного остраху, користі та задрощів.

Відтак, зазначимо, що стаття М.О. Бердяєва «Релігійна доля єврейства» цікава не лише як його маловідома публікація, в основі якої смисловий сюжет, до якого він неодноразово звертався у своїй творчості, а самим підходом до аналізу обраної теми, що виходить за межі традиційного акцентування на морально-етичних та суспільних аспектах. Трактовка автора виводить нас на зв'язок релігійної єврейської свідомості (зокрема, месіанської ідеї) з ключовими моментами європейської свідомості і культури як у релігійному, так і секулярному сенсі – християнським хіліазмом і прогресом, з обґрунтуванням хибності націоналізму в християнстві. Тим самим Бердяєв надає переконливі аргументи щодо небезпечності антисемітизму для самого християнства, оскільки це перетворює його на псевдохристиянство, робить схожим на іудаїзм, що з моменту Боготілення – явлення Христа, втрачає своє особливе призначення в релігійній історії людства.

Друга публікація в журналі «Христианская мысль», пов'язана з ім'ям М.О. Бердяєва, належить не йому, а В.В. Зеньковському, на той

час професору Університету св. Володимира, товаришу голови Київського Релігійно-філософського товариства, і є рецензією на його твір «Смисл творчості. Спроба виправдання людини», що вийшов друком у Москві у 1916 р. Стаття-відгук Зеньковського «Проблема творчості. (З приводу книги М.О. Бердяєва “Смисл творчості. Спроба виправдання людини”))» [6] є і цікавою, і важливою з багатьох причин. По-перше, оскільки є тогочасною реакцією на знакову роботу філософа, яку він сам цінував і багато років по тому, присвятивши їй окремий розділ «Світ творчості. “Смисл творчості” і переживання творчого екстазу» у філософській автобіографії «Самопізнання»: «Книгу цю я вважаю не найдосконалішим, але найбільш натхненним своїм твором, і в ній вперше знайшла свій виклад моя оригінальна філософська думка. В неї вкладена моя основна тема, моя початкова інтуїція про людину» [2, с. 247]. По-друге, оскільки написана тим, хто світоглядно стояв на таких самих позиціях, як і Бердяєв, тобто визнавав можливість і необхідність релігійної філософії, заснованої на християнському віровченні. І, по-третє, оскільки цей відгук є маловідомим, однак належить автору «Історії російської філософії», що є однією з найgruntовніших праць у цій царині, де філософським ідеям М.О. Бердяєва приділено значну увагу.

Сам філософ у «Самопізнанні» стосовно тогочасного сприйняття його «Смислу творчості» зазначає: «Православні кола, не лише праві, а й ліві, поставились дуже підозріло і навіть вороже до моїх думок про творче покликання людини. Я відчув себе самотнім у своєму усвідомленні. Коли вийшла моя книга “Смисл творчості”, то в особистій розмові її високо оцінив В’яч. Іванов, який не співчував моїм думкам, але ставився із співчуттям до чужої творчості. Він сприйняв книгу музикально. С. Булгаков у своїй книзі “Світло не вечірне” визнає демонічний, людинобожий характер моєї думки про творчість. Багато писав про книгу лише В. Розанов» [2, с. 249]. Тому, безперечно, буде важливим ознайомитися з ще одним відгуком цього періоду, не згаданим Бердяєвим, зрозуміти, наскільки він вписується в загальну картину оцінки твору, подану в «Самопізнанні».

Слід зазначити, що рецензія В.В. Зеньковського за обсягом і ґрунтовністю є повноцінною статтею, а не стислим відгуком на публікацію. Цікавою є її структура, що умовно складається з кількох смислових блоків: короткого огляду основних ідей самого твору [6, с. 124-133] і критичного аналізу як філософії творчості М.О. Бердяєва, так і розуміння ним релігійного смислу творчості, що супроводжується викладом власних поглядів рецензента з цього приводу [6, с. 133-148]. Зеньковський відразу пояснює, чому відгукнувся на цю роботу: це –

«один з найзначніших релігійно-філософських творів останнього часу і ... найдієвіше, що було написано М.О. Бердяєвим» [6, с. 124]. Він вважає цей твір «пам’ятником нашої збантеженої епохи», який, «як фокус, збирає в собі окремі промені тих релігійних пошуків, що ними позначений наш час, намагаючись ... підготувати нове одкровення» [6, с. 124]. Щоб бути точним, передаючи розуміння нового одкровення Бердяєвим, якого той чекає не від Бога, а від людини, автор рецензії наводить його слова: «Третє творче одкровення у Духові не матиме священного писання, ... не буде голосом з небес... Третє одкровення не можна чекати, його має звершити сама людина, що живе у Духові, звершити вільним творчим актом» [6, с. 124-125]. Однак, на його думку, значення «Смислу творчості» визначається не цим пророцтвом, а тим позитивним змістом, що стоїть за ним, а саме – намаганням розкрити філософію творчості. Цим двом важливим для Зеньковського моментам – релігійно-пророче очікування нового одкровення і спроба побудови філософії творчості – присвячена його стаття-відгук.

Спочатку він дає виклад основних ідей М.О. Бердяєва, що супроводжується цитуванням його суттєвих формулювань. Зеньковський акцентує увагу на таких сюжетних поворотах думки мислителя:

– Дух людський перебуває у полоні, яким є світ, даність, необхідність. Це є гріхом людини, однак християнське вчення про смирення і послух, про подолання гріха, на думку Бердяєва, віддає нас йому у рабство, оскільки зайняті самовдосконаленням, ми слідуємо за гріхом і, тим самим, позбавлені творчого відношення до світу. Щоб подолати цей стан речей, необхідно перейти від моралі послуху і смирення до моралі творчості, від виконання закону – до творення нового життя.

– Антиномію пасивності та творчості Бердяєв вбачає у всіх сферах духовного життя: наука і філософія так само, як і мораль, перебувають у полоні світової даності, світової необхідності. Зеньковський наводить його слова про істину, що розкривають суть претензій автора «Смислу творчості» до дискурсивного мислення: «Те, що є, що дане і нав’язане інтелекту, те зовсім ще не є істиною і те не обов’язкове, бо, можливо, це є, це дане і нав’язане лише через рабську пригніченість духу і зникне, як примара, після його звільнення. Пізнання істини є творче осмислення буття, світле звільнення його від темної влади необхідності. Сама істина протриває світу, яким він є» [6, с. 129].

– Відтак, мораль смирення, за Бердяєвим, сковає не лише моральну, а й позаморальну творчість людини. Якщо релігійне життя вичерпується спокутою гріха, то творча активність людини не має сенсу. Вихід – в усвідомленні того, що релігійний смисл людського

буття не зводиться до спокути гріха, а пов'язаний з творенням нового, вищого буття.

– Прагнучи ввести нову філософію творчості в систему релігійних ідей, Бердяєв твердить, що в Євангелії дане благовіщення про спокуту гріха і спасіння від зла, але не вказані шляхи творчості, оскільки інакше творчість була б послухом, а не творчістю. Зеньковський наводить його тези: «Бог чекає від людини такого одкровення свободи, у якому відкритися має непередбачене самим Богом», а також – «Ми стоїмо ... перед неминучістю виправдати себе творчістю, а не виправдати свою творчість». Такий хід думок зрештою приводить Бердяєва до висновку: «нова свідомість творчої епохи має визнати у сфері психологічній – рівноцінність досконалості пізнавальної та естетичної досконалості моральній, а в сфері містичній – рівноцінності геніальності та святості» [6, с. 131]. При цьому, новий творчий епосі, де метою людини є не спасіння, а творчість, відповідатиме нова релігійна епоха – одкровення закону (Отця) і одкровення спокути (Сина), висловлені у Старому та Новому Заповіті, доповняться одкровенням творчості (Духу), що стане антропологічним одкровенням, розкриттям і реалізацією творчої природи людини як образу Божого.

Лише після огляду важливих, з його точки зору, ідей «Смислу творчості» В.В. Зеньковський переходить до їх критичного аналізу. Зупинимося на його основних тезах:

– Вчення Бердяєва про динамічність буття, про продовження творення у творчості людини є правильним і релігійно, і філософськи, оскільки, якщо буття незмінне, то творчість є утопією. Однак творчий акт включає і пристосування до даності, тому відношення між творчістю і пристосуванням є не антиномічним (як твердить Бердяєв), а органічним. «Не саме по собі "пристосування" обриває творчість... а суб'єктивне забарвлення цього пристосування, усвідомлення, що "пристосуванням" має вичерпуватися наше світовідношення» [6, с. 135].

– У розгляді Бердяєвим моральної проблеми сконцентрувалися усі його помилки. Теза «нова мораль хоче бути творчістю вищої правди життя і вищого буття», так чи інакше, як ідеал присутня у багатьох стичних концепціях. Запропоноване Бердяєвим протиставлення сучасної дотворчої моралі як такої, що є пристосуванням до зла, та майбутньої творчої, яка є преображенням світу, є штучним, оскільки елементи творчої моралі присутні в історії людства завжди.

– Бердяєв необгрунтовано розширює межі протилежності дотворчої та творчої моралі і з психологічної чи історичної протилежності перетворює її на метафізичну та розглядає як протилежність двох епох – новозаповітної та нової релігійної епохи. Його концепція містить

суперечності: з одного боку, Бердяєв критикує християнську мораль за відсутність в ній творчості, а з іншого – лише про творчу мораль новозаповітної, євангельської любові, яка не була розкрита у християнському світі. Тоді, запитує Зеньковський, «чи не в тому ж сенс творчої моралі, щоб повернутись до чистого вчення Євангелія? Для чого ж нове одкровення... якщо кращі риси творчої (нової) моралі вже були в Євангелії?» [6, с. 138-139].

– «Одна з основних помилок Бердяєва – це нерозрізнення християнства як ідеальної задачі, даної нам в Євангелії, і його історичного втілення» [6, с. 146], він постійно змішує євангельську правду з тими формами християнського вчення, у яких спотворене Євангеліє, хоча це вчення ними не вичерпується. Але він не просто звертає увагу лише на них, а й урівнює їх з новозаповітним вченням, і тому приходиться до висновку про необхідність нового одкровення. «Пафос Бердяєва народжується насправді не з боротьби з Євангелієм, а з боротьби з одним з неадекватних його розкриттів у християнській свідомості – з філософією пасивізму» [6, с. 140]. Він не усвідомив спорідненості своїх пошуків з вічною правдою Євангелія, натомість захопився примарою – ідеєю третього одкровення.

– Бердяєв не зрозумів смислу християнської моралі, обмеживши її лише спокутою гріха. Однак моральне життя – це не лише боротьба з нижчим у собі, вона «освяна ідеалом і є творчістю нового, ідеального світу в собі, в інших, у світі... Вчення про любов як про творчу силу складає основний принцип християнської метафізики – тому саме моральна творчість в християнстві має бути визнана основою всякої іншої творчості» [6, с. 144]. Звідси протиставлення моралі і творчості, сформульоване Бердяєвим, є либоню тезою, так само як і твердження про рівнозначність їх як певних життєвих шляхів (ідея про рівноцінність геніальності та святості), навіть можливість виключення одного шляху іншим. Для християнської свідомості мораль не є однією з форм творчості, а основою будь-якої творчості. Так само як і святість не є окремою формою творчості – вона охоплює все духовне життя, «перш за все, моральне, а потім і інше: тому святість означає лише ступінь духовного життя, а не його зміст... Святість не виключає геніальності, як і не включає її з необхідністю, святість є рівнем духовного життя, за якого можливе різноманіття обдарувань» [6, с. 146]. При цьому геніальність може розкритися повністю лише на основі високої моральності, вона буває непосильною ношею, коли їй не вистачає сили, що йде від моралі.

Підводячи підсумок цій своєрідній дискусії з М.О. Бердяєвим, В.В. Зеньковський висловлює думку, що тому не вдалося розкрити

смысл творчости як філософськи (оскільки він сутність творчости вбачає лише в об'єктивній творчості), так і релігійно (оскільки, прирівнявши євангельську істину до вчень, що її спотворювали, спирався на хибну ідею третього одкровення). Однак він цінує зроблене Бердяєвим, тому що його «книга проникнута ідеалами Православ'я – свободи і любові... Розходячись у результатах, ми не можемо не відчувати себе рідними у початковій точці, в прагненні вивільнити людську свідомість від усього, що сковує її творчі сили, і поглибити творчі пошуки людства, зв'язавши їх з релігійним процесом у світі» [6, с. 148].

Зазначимо, що рецензія В.В. Зеньковського на книгу М.О. Бердяєва «Смысл творчости» вписується в загальну негативну оцінку, яку надали їй релігійні філософи, що належали до православного крила. Її цінність, зокрема, – в тому, що завдяки саме точному цитуванню, а не переказу основних ідей твору стає зрозумілою сутність, а не ситуативна несумісність ключових тез автора про релігійний смысл творчости (а саме – пов'язування нової творчої епохи з епохою третього одкровення) з православним віровченням, що робить нарікання Бердяєва на те, що його неправильно зрозуміли, безпідставними. Важливим є й те, що рецензія містить не лише виклад і критичний аналіз кондентуальних положень «Смыслу творчости», а й ідеї самого В.В. Зеньковського, які відкривають у ньому непересічного релігійного філософа, здатного осудити оригінальність думки з вірністю православному віровченню.

Висновки. Проведене дослідження дозволило нам відтворити і проаналізувати декілька непрочитаних сторінок з величезної за обсягом і значенням творчої біографії Миколи Олександровича Бердяєва, які датуються 1916 роком, однак пов'язані своїми сюжетними лініями з тим, що буде написано ним упродовж наступних десятиліть. Без цих сторінок неповною залишилася б не лише історія ідей самого Бердяєва, а й були б втрачені суттєві риси інтелектуального портрету Києва тієї доби, особливо ті, що стосуються релігійної філософії. У них, як у фокусі, сконцентрувалися основні проблеми тогочасної християнської філософії, осердя яких – у збереженні складної, але вкрай важливої рівноваги між вірністю православному віровченню і свободою пізнання.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. О.Н.А. Бердяеве и творчество философа (избранные работы, опубликованные в Украине) (Публ. Т.Д. Суходуб) / Татьяна Суходуб // «Великий киевлянин» Николай Бердяев / Под ред. М.Ю. Савельевой, Т.Д. Суходуб, Г.Е. Аляева [яз. русск., укр., фр.] / Центр гуманитарного образования Национальной академии наук Украины, Общество русс-

кой философии при Украинском философском фонде / Серия «КИЕВОМЫШЛЕНИЕ». – К.: Издательский Дом Дмитрия Бурого, 2018. – С. 515–525.

2. Бердяев Н.А. Самопознание (опыт философской автобиографии) / Николай Бердяев; [Вступ. ст. С. Чумакова]. – М.: Мир книги, Литература, 2006. – 416 с. – («Великие мыслители»).

3. Бердяев Н. Религиозная судьба еврейства / Николай Бердяев // Христианская мысль. – 1916. – № 4. – С. 120–127.

4. Бердяев Н.А. Смысл истории: Опыт философии человеческой судьбы / Николай Бердяев. – Берлин: Обелиск, 1923. – С. 105–128.

5. Бердяев Н. Христианство и антисемитизм / Николай Бердяев // Путь. – Париж, 1938. – № 56. – С. 3–18.

6. Зеньковский В.В. Проблема творчества (По поводу книги Н.А. Бердяева «Смысл творчества. Опыт оправдания человека») / Василий Зеньковский // Христианская мысль. – 1916. – № 9. – С. 124–148.

References

1. O. N. A. Berdjaev e i tvorcesthve filosofa (izbrannye raboty, opublikovannye v Ukraine) (Publ. T. D. Suhodub) / Tat'jana Suhodub // «Velikij kievljanin» Nikolaj Berdjaev / Pod red. M. Ju. Savel'evoj, T. D. Suhodub, G. E. Aljaeva [jaz. russk., ukr., fr.] / Centr gumanitarnogo obrazovanija Nacional'noj akademii nauk Ukrainy, Obshhestvo russkoj filosofii pri Ukrainkom filosofskom fonde / Serija «KIEVOMYSHLENIE». – K.: Izdatel'skij Dom Dmitrija Burago, 2018. – S. 515-525.

2. Berdjaev N. A. Samopoznanie (opyt filosofskoj avtobiografii) / Vstup. st. S. Chumakova / Nikolaj Berdjaev. – M.: Mir knigi, Literatura, 2006. – 416 s. – («Velikie mysliteli»).

3. Berdjaev N. Religioznaja sud'ba evrejstva / Nikolaj Berdjaev // Hristianskaja mysl'. – 1916. – № 4. – S. 120-127.

4. Berdjaev N. A. Smysl istorii: Opyt filosofii chelovecheskoj sud'by / Nikolaj Berdjaev. – Berlin: Obelisk, 1923. – S. 105-128.

5. Berdjaev N. Hristianstvo i antisemitizm / Nikolaj Berdjaev // Put'. – Parizh, 1938. – № 56. – S. 3-18.

6. Zen'kovskij V. V. Problema tvorcestva (Po povodu knigi N. A. Berdjaeva «Smysl tvorcestva. Opyt opravdanija cheloveka») / Vasilij Zen'kovskij // Hristianskaja mysl'. – 1916. – № 9. – S. 124-148.

Авторська довідка:

Філіпенко Наталя Григорівна – к. філос. н., старший науковий співробітник відділу історії філософії України Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України; e-mail: natalia.filipenko2305@gmail.com.